

Tři české lingvodidaktické publikace pro výuku srbochorvatštiny z druhé poloviny 20. století ve světle sociolingvistické analýzy

Pavel Krejčí, MU Brno

Abstrakt:

Článek analyzuje postoje k srbochorvatštině a reflexi sociolingvistické jazykové reality v socialistické Jugoslávii na materiálu tří českých učebnic srbochorvatštiny. Sleduje explicitně vyjádřený postoj k sociolingvistické situaci srbochorvatštiny a jejímu polycentrickému charakteru, volbu té které varianty jako primární pro didaktické účely, samotný obsah příruček ve světle variantnosti srbochorvatštiny, která byla deklarovaná tzv. novosadskou dohodou z roku 1954, a dále poměr k latince a cyrilici, opět s ohledem na didaktické účely. Všechny tři sledované publikace se opírají o latinku, tedy oficiální písmo západní varianty, ekavštinu, tedy fonetickou podobu východní varianty, a nezpochybňují srbochorvatštinu jako jeden, byť polycentrický spisovný jazyk.

Klíčová slova:

srbochorvatština; učebnice srbochorvatštiny

Three Czech Textbooks of Serbo-Croatian from the second half of the 20th Century in the light of Sociolinguistic Analysis

Abstract:

This article analyzes the attitudes towards Serbo-Croatian language and the reflection of the sociolinguistic reality in socialist Yugoslavia based on material from three Czech textbooks of Serbo-Croatian. The paper follows the explicitly expressed attitude to the sociolinguistic situation of Serbo-Croatian and its polycentric character, then selection of that option as a primary for educational purposes, the actual content of the textbooks in the light of the variability Serbo-Croatian, which was declared the Novi Sad Agreement of 1954, and the ratio of the Latin alphabet and Cyrillic again with regard to educational purposes. All three publications are based on the Latin alphabet, a Western official graphic system, „ekavski“, an Eastern phonetic form, and do not confront the Serbo-Croatian as one standard language, though polycentric.

Key words:

Serbo-Croatian; textbooks of Serbo-Croatian

I. Období let 1950 až 1990 ze společenského hlediska představuje dobu, kdy jak v tehdejším Československu, tak i v Jugoslávii byli moci komunisté. V Československu je konec komunismu spjatý s koncem roku 1989, novodobé demokratické Československo však přežilo jen tři roky – od 1. ledna 1993 z mapy Evropy mizí a na jeho místě od té chvíle najdeme dva nové státy – Česko a Slovensko.

Zanikání Jugoslávie představovalo mnohem delší, obtížnější a také krvavý proces – trvalo fakticky od června 1991, kdy vyhlásily nezávislost Slovinsko a Chorvatsko, do dubna 1992, kdy spolu Srbsko a Černá Hora uzavřely novou svazovou smlouvu a vytvořily tzv. třetí, srbsko-černohorskou Jugoslávii (Jugoslávskou svazovou republiku). Z hlediska našeho referátu jsou tyto přelomové okolnosti důležité proto, že znamenají:

1. náhradu společného jazyka Srbů, Chorvatů, Bosňáků a Černohorců, který se tradičně řadu desetiletí nazýval srbochorvatština, za jazyk pojmenovaný v každém národním společenství národním jménem, což se projevilo v symbolické rovině ústavním článkem explicitně hovořícím o úředním jazyce dané země (chorvatština v Chorvatsku 1990, ale svým způsobem už 1974, srbština v Srbsku a Černé Hoře 1992, bosenština v Bosně a Hercegovině 1993, černohorština v Černé Hoře 2007);

2. postupný konec řízeného vydávání jazykových příruček v Česku – ve sledovaném období totiž prakticky všechny stěžejní učebnice, slovníky, mluvnice i konverzace vydávalo Státní pedagogické nakladatelství, event. nakladatelství ČSAV Academia.

V důsledku událostí popsanych v bodě 1) po roce 1990 v Česku vyšla už jen jediná příručka (ve dvou dílech – její vydávání ovšem začalo již v 80. letech), která měla ve svém názvu lingvonymum *srbochorvatština* – slovníky a konverzace poté popisují především chorvatštinu, v mnohem menší míře pak srbštinu.

V důsledku událostí popsanych v bodě 2) je tvorba a vydávání jazykových příruček více otázkou chtění a finančních možností, než výsledkem metodicky propracované a pečlivě připravené odborné práce – zákazník tak má k dispozici jazykové publikace a příručky různé kvality.

Taková je současnost. Vraťme se však do období let vymezených vydáním první a poslední novodobé jazykové příručky srbochorvatštiny, tedy do let 1958 až 1992. Naším cílem je jednak podat přehled o tom, jaké jazykové příručky srbochorvatštiny byly v Česku v té době vydány, a dále především to, jak se v nich odrážela složitá jazyková situace na prostoru Chorvatska, Bosny a Hercegoviny, Černé Hory a Srbska.

Budeme zkoumat:

1. explicitní komentář k volbě variant/y/, které/kterou materiál příručky představuje,
2. samotný obsah příruček ve světle variantnosti srbochorvatštiny, která byla deklarovaná tzv. novosadskou dohodou z roku 1954,
3. volbu mezi latinkou a cyrilicí,

4. explicitně vyjádřený postoj k sociolingvistické situaci srbochorvatštiny, jak je podáván uživateli dané příručky.

II. Ve sledovaném období vyšlo pět různě zaměřených učebnic (z toho jedna dvoudílná a jedna třídílná), tři druhy slovníků, tři konverzační příručky a jedna mluvnice. Po více než desetileté pauze od konce druhé světové války se vydávání příruček srbochorvatského jazyka rozběhlo koncem padesátých let.¹ Prvními vlastovkami byly učebnice (1959) a konverzační příručka (1958) Mirko **Wirtha**. Teprve v 60. letech však došlo k novému soustavnému vydávání moderních jazykových pomůcek – učebnice Vladimíra **Tognera** (1963), kapesní slovník Miloše **Nohy** (1963) a konverzace Anny **Jeníkové** (1966), na přelomu 60. a 70. let se pak objevila nová, vpravdě současná a systematická učební příručka pro jazykové školy (dvoudílná) autorek Vidy **Ljacké** a Lidy **Malé** se skromným podtitulem *Prozatímní učební text* a v roce 1972 ji následovala *Srbocharvátština pro samouky*, kterou připravila Anna **Jeníková** za spolupráce Vratislava **Cikharta**. V 70. letech se na trhu objevovaly pouze reedice příručky pro samouky. Další vydavatelský „boom“ nastal v 80. letech – připravena byla nová konverzační příručka (1980, 1989), kde Anna **Jeníková** byla už jen jedna ze tří autorek, tatáž autorka se spolu s Jarmilou **Gleichovou** zasloužily o malý turistický slovníček (1982, 1987) a do třetice Anna **Jeníková** byla jednou z tvůrců akademického *Srbocharvátsko-českého slovníku* (1982). Svých posledních vydání se v té době dočkaly Jeníkové učební příručka pro samouky (1982, 1987), Nohův kapesní slovník (1984) a druhý díl *Srbocharvátštiny pro jazykové školy* (**Ljacká – Malá**, 1985). V druhé polovině osmdesátých let se k zájemcům dostaly první dva díly *Učebnice srbocharvátštiny* (třetí vyšel až 1992) Milice **Tondlové** a *Stručná mluvnice srbocharvátštiny* Jana **Sedláčka** (1989). Podrobný a zasvěcený gramatický přehled Sedláčkův byl tedy symbolickou tečkou za érou jazykových příruček zaměřených na srbochorvatštinu jakožto společný jazyk „tří“ jugoslávských národů (Bosňáci v příručkách ve sledovaném období jako samostatný národ zmiňováni nebyli, a to ani jako Muslimové).

¹ O p í inách pauzy hovo í Hana Jirásková: ŠU 50. godina nisu postojali nikakvi kulturni kontakti, nisu bili izdani nikakvi jezi ni priru nici. Zadnji je udffbenik iza-ao 1946. i sljede ih 10 godina nije dolazilo do uzajamnih slufbenih kontakata. Situacija se malo pobolj-ala po etkom 60. godina kada su se opet po eli tiskati jezi ni priru nici.õ (Jirásková, H.: Nastava hrvatskog jezika u e-koj. http://kroatistika.cz/clanky/vyuka/vyuka_hrv.pdf [online - stafleno 29.05.2013] s. 7-8).

III. Ve druhé části našeho příspěvku ze z výše uvedených publikací zaměříme na tři učebnice: Tognerovu *Cvičebnici srbocharvátštiny* z roku 1963, Jeníkové *Srbocharvátštinu pro samouky* z roku 1972, v našem případě na poslední vydání z r. 1987, a Ljacké – Malé *Srbocharvátštinu pro jazykové školy* z roku 1969 (I.) – zde na poslední vydání z r. 1973 – resp. 1970 (II.) – zde na poslední vydání z r. 1985.

III.1. Komentář k volbě variant/y/, které/kterou materiál příručky představuje

Předně je potřeba říct, že všechny analyzované učebnice se zcela záměrně vyhýbaly ijekavské variantě srbochorvatštiny a rovněž cyrilici. Učební texty tak měly převážně nebo výhradně povahu ekavskou a byly psané latinkou. Tuto skutečnost se také autoři v úvodu svých příruček snažili vysvětlit: **Vladimír Togner** k tomu říká: „Z důvodů praktických je učebnice založena na štokavštině ekavské výslovnosti, přihlíží však, kde je to nutné, i k štokavštině ijekavské výslovnosti.“ (Togner, 1963, 4, srov. i 9).

Vida Ljacká a Lida Malá tuto skutečnost komentují slovy: „V této učebnici uvádíme texty v nářečí ekavském, protože je snadnější a jednodušší, později přejdeme i k textům v ijekavském nářečí.“ (Ljacká – Malá, 1973, 5). Podobně i **Anna Jeníková** vysvětluje: „Z důvodů pedagogických jsme vzali za základ ekavštinu, ale na vhodných místech upozorňujeme na nejtypičtější hláskoslovné, tvaroslovné a slovníkové rysy iekavské varianty.“ (Jeníková, 1987, 5), srov. též „Naše učebnice je z metodických důvodů psaná ekavskou štokavštinou.“ (cit. d., 12).

Z uvedených citací je tedy zřejmé, že ekavština byla pro tvůrce českých příruček přijatelnější především kvůli větší jednoduchosti pro výuku – studenti se nemuseli učit, kde používat *je* a kde *i*je.

III.2. Obsah příruček ve světle variantnosti srbochorvatštiny

Třebaže všechny příručky sázejí – jak jsme výše doložili – na ekavskou, tedy srbskou variantu, což ale není dáno nějakými politickými nebo jinými extralingvistickými preferencemi, určité procento textů v nich má i iekavskou podobu. Fakticky výhradně ekavská **Srbocharvátština pro samouky** (Anna Jeníková, Vratislav Cikhart; Praha, SPN, edice *Učebnice pro samouky*, 1987, 5. vyd. /1972, 1974, 1978, 1982/) má pouze 29. lekci nazvanou *Srb v Charvátsku* speciálně věnovanou západní variantě srbochorvatštiny, včetně malého dvoustránkového slovníčku nejčastěji používaných rozdílných slov (východní vers. západní oblast). Ukázka obou variant

sch. je ještě přítomná v úvodních seznamovacích celcích příručky – na bělehradském a záhřebském vydání jednoho krátkého novinového článku z dubna 1967 *Mala uzbuna oko pšenice* chtěla autorka ilustrovat rozdíly mezi oběma variantami (Jeníková, 1987, 17n.).

O mnoho více ijekavských textů nemají ani oba díly **Srbocharvátštiny pro jazykové školy** (Vida Ljacká, Lida Malá; Praha, SPN, edice *Učebnice pro jazykové školy*, I. 1973, 3. uprav. vyd. /1969, 1971/, II. 1985, 2. uprav. vyd. /1970/). V prvním dílu se z didaktických důvodů s ijekavštinou nesetkáme vůbec, ve druhém jsou ijekavsky psány úvodní články k 7. lekci (*Sutjeska*) a k 11. lekci (*Dalmacija pod snijegom*), kde bychom mohli hovořit už přímo o chorvatské variantě.

Mnohem větší rovnoprávnost obou variant nabízí ve své **Cvičebnici srbocharvátštiny** Vladimír Togner (Praha, SPN, 1963, 1. vyd.). Součástí každé lekce je tam část *Souvislá četba*, kde se nachází množství textů psaných západní, tedy chorvatskou variantou. Text o Záhřebu, který tvoří úvodní článek 29. lekce (*Zagreb*) je ale psán východní variantou.

Na obeznámení studentů s turcismy v srbochorvatštině myslel opět pouze **Togner** – využil k tomu úvodního článku k 34. lekci (*Sarajevo*), který je ovšem jinak psán také ekavsky. **Jeníková** ani **Ljacká – Malá** ve svých příručkách orientální lexikální vrstvu v žádné speciální lekci nepředstavují.

Na ijekavštinu je tedy pamatováno v dostatečné míře jen u V. Tognera. Novější učební příručky jak Ljacké – Malé, tak i Jeníkové vnímají ijekavštinu z hlediska výuky srbochorvatštiny v českém prostředí jako zcela okrajovou záležitost (2 lekce u Ljac-Mal, resp. 1 u Jen). Podobný poměr, jen v hodnotě o řád nižší, je patrný v přístupu ke specifickému lexiku bosensko-hercegovských muslimů – tam, kde Togner projevuje didaktický zájem srovnatelný alespoň se zájmem ostatních srovnávaných učebnic o ijekavštinu, v těchto učebnicích se zkoumaný jev vůbec nevyskytuje.

III.3. Volba mezi latinkou a cyrilicí

Přestože autoři upřednostňují ekavskou, tedy srbskou variantu, zcela opačný postoj projevují vůči dalšímu výrazně srbskému atributu popisovaného jazyka – cyrilici. U **Tognera** se v částech označených jako *Souvislá četba* nachází v cyrilici poměrně mnoho textů, k tomu se ještě přidávají úvodní články lekcí 15. (*Šumadija*), 21. (*Hajduci*), 25. (*Poladžajnik*), 28. (*Vojvodina*) a 33. (*Reči*). V dvoudílné učebnici **Ljacké – Malé** se cyrilice v prvním dílu objeví jen jako ilustrativní text k prezentaci

obou písem (Ljacká – Malá, 1973, 148), ve druhém dílu jsou už ale mnohé články častěji psané i cyrilicí. **Jeníková** s cyrilicí záměrně vůbec neoperuje.

Na cyrilici je tedy pamatováno poměrně dostatečně u Tognera a Ljacké – Malé, třebaže z frekvence cyrilicí psaných článků je i tam patrné, že toto písmo není pro pragmaticky chápané ovládnutí jazyka důležité. Tento faktor pak pravděpodobně sehrál rozhodující roli v úplné rezignaci Jeníkové na možnou snahu „vnutit“ cyrilici samoukům, tedy cílové skupině její příručky.

III.4. Postoj k sociolingvistické situaci srbochorvatštiny

V tomto posledním bodu se chceme podívat, jak autoři sledovaných příruček definují srbochorvatštinu, její varianty nebo další sociolingvistické aspekty. U **Vladimíra Tognera** čteme: „Pod výrazem srbocharvátský spisovný jazyk (...) rozumíme tedy jediný spisovný jazyk s dvojitou výslovností ekavskou (srbskou) a ijekavskou (charvátskou) a s dvojitým písmem, latinkou a cyrilicí.“ (Togner, 1963, 9). Velmi obdobně na situaci pohlíží **Anna Jeníková**, ale snaží se přece jen o pečlivější objasnění (opět s ohledem na cílovou skupinu): „Vycházíme z hlediska, že srbocharváština je jeden jazyk s dvěma spisovnými variantami: východní ekavskou štokavštinou a západní jekavskou štokavštinou.“ (Jeníková, 1987, 5), a dále: „Srbocharváština je přes některé (celkem malé) rozdíly v tvarosloví a skladbě, zvláště však v hláskosloví a slovní zásobě, jazyk jeden, protože zmíněné rozdíly neztěžují vzájemné dorozumění a označují se ve většině případů za přípustné spisovné varianty. Je tedy vcelku lhostejné, nazve-li někdo divadlo slovem *pozorište*, které je běžné na východě, nebo slovem *kazalište*, kterého se užívá na západě. Obdobně je tomu u slov *vazduh* – *zrak* (vzduch), *železnička stanica* – *kolodvor* (nádraží) atd. Právě tak je lhostejné, nazveme-li dítě *dete* nebo *dijete* apod.“ (cit. d., 11). Učebnice **Vidy Ljacké a Lidy Malé** sociolingvistickou situaci nijak podrobně nekomentují, konstatují pouze, že: „Srbocharváština je jazyk Srbů a Charvátů, jejichž nářečí tvoří jeden celek – srbocharváštinu se společnou mluvnicí, pravopisem a základním slovním fondem; proto se ve vyučování mluví o jediném jazyce.“ (Ljacká – Malá, 1973, 5).

Z uvedených citátů vidíme v zásadě shodu s názorem převládajícím i v samotné Jugoslávii po tzv. novosadské dohodě (1954).

IV. Závěrem lze říci, že zkoumané příručky zcela vědomě představovaly ekavskou variantu, důvody čehož jsou ale výhradně didaktického, nikoliv politického nebo jiného extralingvistického charakteru; s ijekavskou či západní variantou se pozdější generace studujících obeznamovala jen obtížně, neboť novější učebnice (Ljacká – Malá, Jeníková) ji v širší míře nenabízely. O něco lépe než fonetická ijekavská varianta dopadla grafická cyrilská varianta, která byla cílevědomě zahrnována do textů nejen u Tognera, ale především v učebnici pro jazykové školy. Ohledně sociolingvistické charakteristiky srbochorvatštiny potěšila snaha o podrobnější výklad u Jeníkové, hlubší analýzu jsme naopak postrádali u Ljacké – Malé. V každém případě výklad v žádné ze tří zkoumaných příruček nebyl v rozporu se závěry novosadské dohody o srbochorvatštině jako společném jazyce Srbů, Chorvatů a Černohorců z roku 1954. Zarážející může z dnešního hlediska být marginalizace až přehlížení Černohorců a Bosňáků (tehdejších Muslimů), o nichž se ani v úvodních kapitolách, ani poté v samotných učebních textech prakticky nehovoří. Alespoň malý didaktický zájem o specifické lexikum přítomné v jazyce tehdejších jugoslávských muslimů jsme zjistili pouze v poměrně komplexně pojaté příručce Tognerově.

Literatura:

JENÍKOVÁ, Anna: *Srbocharvátština pro samouky*. Praha 1987 (5. vyd.).

JIRÁSKOVÁ, Hana: *Nastava hrvatskog jezika u Češkoj*.

http://kroatistika.cz/clanky/vyuka/vyuka_hrv.pdf, s. 1–13 29.05.2013.

LJACKÁ, Vida – MALÁ, Lida: *Srbocharvátština pro jazykové školy I*. Praha 1973 (3. uprav. vyd.).

TOGNER, Vladimír: *Cvičebnice srbocharvátštiny*. Praha 1963.